

Erbetligi Tañry isleýärmi?

Category: Filosofiýa, Kitapcy, Nukdaýnazar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Erbetligi Tañry isleýärmi? ERBETLIGI TAÑRY ISLEÝÄRMI?



1.

Hemmeler deňgyraňly şertlerde dogulanok. İlkibaşdan käbir maşgalalaryň mümkünçilikleri tapawutly: güzeran çeşmesi we bilim derejesi, ýasaýan ýeriniň şertleri, ýasaýan döwletiniň üpjün edýän howpsuzlyk we jemgyýetçilik hyzmatlary birmeňzes däl.

Zulumlaryň, adalatsyzlyklaryň uruşlaryň döredýän şerdir erbetlikleri-de her kesi birmeňzeş şekilde uranok: bombalaryň astynda dünýä inýänem bar, synasynyň birini ýitirip ömür tanapy üzülýänem bar. Aç-suwsuzlykdan gury ham-gury süňk bolup amanadyny tabşyran çagalar kimdir birileri üçin bary-ýogy gynanç bilen serediljek fotosuratdan başga zat däl. Haýsydyr bir ogrynyň, ganhoryň ýa-da neşekeşiň çagasydygyna garamazdan durmuşda öz ugur-ýoluny tapjak bolup çyrpynýanlaram bar. Hut şolar ýaly ýetginjegiň dady-perýady häzirem gulaklarymda ýaňlanyp dur:

“Halypa, sen haýsy adalatdan söz açýarsyň, Tañry hakykatdanam barmyka beri?”

• GADYMY ÇEKİŞME

Ýokardaky ahy-nalanyň garşılyklaýyn meselesi filosofiýanyň we

dinler taryhynyň iň gadymy çekişmesidir. Birem tebigy ýagdaýlardan we hadysalardan gelip çykýan ýer titremeler, gahatçylyklar, keselçilikler bar, bulam çekişmäniň başga bir ugry.

Teodiseýa – absolýut ideal Tañry bilen erbetlik düşünjesini nädip bir ýere jemläp bolarka diýen meseläni düşünme taglymydyr.

Ellinistik filosofiýanyň iň görnükli wekili Epikur şer problemasyny logiki zemine şeýle oturdýar:

“Tañry ýa-ha erbetlikleri dep etmek isleyär, ýöne güýji ýetenok, ýa-da güýji ýetýär-de, emma ol muny beýtmek islänok. Ýa-da ol muny ne isleyär, ne-de muňa güýji ýetýär, ýa-da hem-ä isleyär, hemem güýji ýetýär. Eger muny isläp, güýji ýetmeyän bolsa, diýmek ol güýcsüz bolmaly, bu bolsa Tañra mahsus zat däl, eger güýji ýetip, düzetmek islemezäň bolsa, ol erbet niýetlidir, bulam edil ýaňky ýaly Tañra mahsus gylyklar bilen bir ýere sygyşjak zat däl, eger ne isläp, ne-de güýji ýetýän bolsa, ol hem-ä erbet niýetli, hemem güýcsüzdür, bu ýagdaýda ol eýýäm Tañry däldir, eger hem isläp, hemem güýji ýetýän bolsa – bu eýýäm Tañra ýaraşýan häsiýetdir. Şeýle bolýan bolsa erbetlik haýsy nireden gelip çykýar ýa-da Tañry neçüýn olary başymyzdan sowanok?”

Şotland filosofy Dewid Ýumyň soraglary-da şeýle: «Tañry erbetligiň öňuni aljak bolýar-da, muňa güýji ýetenokmy? Eger şeýle bolsa, ol güýcsüzdür. Ýa-da güýji ýetýär-de, öňuni alasy gelenokmy? Eger şeýle bolsa, Onuň niýeti gowy däl. Hem güýcli, hem gowy bolýan bolsa, şunça erbetlikler nädip we nireden peýda bolýarka?”

• KOGNITIW ÇÄK BÖWEDI

«Tañry absolýut gowy bolsa, näme üçin erbetlige ýol berýär?» soragy ateizmiňem esasy üns berýän argumentidir: erbetligiň bar bolşy ýaly hemme zady bilyän we sap gowy Tañrynyň bolmaga haky ýok, onsoňam Tañrynyň barlygy erbetligiň barlygy bilen bir ýere sygyşmaýar, çünki bu akla sygjak zat däl. Bu garaýşa

garşy çykan teistlerem erbetligiň Taňrynyň garşysyna delil bolup bilmejekdigini öñe sürýärler we makul tutaryklat tapmaga çalyşýarlar, şeýlelikde teodiseýa ýörelgesi emele gelýär.

Şu ýerde, rugsat berseňiz, şü pikirimi paýlaşasym gelýär: Taňry rasional zemine çekilmeyär, şol sanda akyl öz çäklerini aşýan transsensual (müteal) barada netijä gelip bilmez. Kognitiw (bilişsel) çäk muňa böwetdir. Akyl öz çägini aşýan meselelerde diňe çaklamalary öñe sürüp biler.

Filosoflardyr akyldarlaryň dürli-dürli çemeleşmelerini muňa mysal hökmünde görkezse bolar. Galyberse-de bu garaýylaryň hiç biri absolýut we gutarnykly däldir. Çünkü Taňrynyň myrady diňe Taňra aýandyr. Emma bu ýagdaý pikirlenmäge päsgel berip bilmez. Çekişmelere girmek oý-pikirimizi kämilleşdirmek nukdaýnazaryndan diýseň möhümdir. Hatda bu imanyň sagdynlygy üçin gereklidir. Pagta ýüpe baglanan imandan hiç kimse gowulyga garaşmasyn.

Eýsem, akyldarlar erbetligi nähili tutaryklandyrýarlarda? Bu barada indiki söhbetimizde durup geçeris.

2.

Gurakçylyk, gahatçylyk, ýer-titreme, kynçylyklar, dert-aladalar, keseller, bela-beterler ýaly adamyň güýjuniň we erk-ygtyýarynyň çäginden daşarda bolup geçen hadysalaryň döreýşiniň düşündirilişi köplenç diýen ýaly adamlary kanagatlandyrmaýar.

Tebigy erbetlik problemasy ahlak erbetligi problemasyna görä has çylşyrymly we çekişmä açykdir. Gadymy Gresiyadan biziň günlerimize çenli dürli pozisiýalardan meseläni jedelleşen akyldarlar kämahal biri-birleriniň üstünü ýetirýän, kämahalam biri-birlerine çapraz pikirleri orta goýupdyrlar. Ilki musulman dünýäsine ser salalyň.

Eşariler we mutezililer (şol sanda olara ýakyn maturidiler) Taňry göz öňüne getirmelerinde iki dürli düşünjä wekilçilik edipdirler. Eşarileriň pikirine görä tebigy hadysalaryň sebäplerini bilmek mümkün däl.

Taňry öz mülkünde islän zadyny etme ygtyýarlygyna eýedir, Onuň

işlerinden bir hikmet, bir maksat gözlenmeyeär.
Adamyň eradasy Tañrynyň eradasyndan özbaşdak däldir. «Adam – şemalyň ugruna galgaýan gury ýaprap mysalydyr» diýen Jebriýäniň sözi muňa pikirdeş jümlədir.
Mutezile älem-jahandaky erbetlikleriň adalat zemininde okalmagynyň gerekdigini, şeýle-de hiç bir erbetligiň Tañra ýöñkelip bilinmejegini öñe sürýär. Olar erkin çemeleşmeleri halaýar, adamy adam eden we erada kylan barlykdyr, hususanam eden erbetligiň özüñkidir diýär.

• **KELAMÇYLARA WE PELSEPEÇİLERE GÖRÄ**

Türk alymy Maturidi ýagşylygyň we ýamanlygyň biri-birine eriş-argaçdygyny aýdýar we bu ýagdaýy Tañrynyň beýikligi bilen baglanychsdyrýar. Onuň pikiriçe islendik zat sap arassa bolmaýsy ýaly, sap erbedem bolup bilmez. Tebigy hadysalar, heläkçilikler, alada-gaýylar diňe synagdyr, olarda bu dünýä we o dünýä dahylly hikmetler bar.

Ilkinji yslam filosofy Kindi «Älemdäki düzgün-nyzam onuň ýaradanyň hikmetine yşarat edýär» diýär. Faraby metafiziki erbetligi kabul etmeýär, ol «älemiň iň gowy şekilde ýasalandygyny, onda kemçiligiň we adalatsyzlygyň ýokdugyny» aýdýar. Farabynyň pikiriçe «Älem bir kosmosdyr (haosa garşı, kemçiliksiz) birligi we bitewiligi aňladýar.» Ahlak erbetligini bolsa Faraby adamyň beden taýdan kemala gelşine we bu bedeniň düzgüne laýyl hereket etmeýänligine we adam eradasyna baglanychsdyrýar.

Ibn Sinanyň kesgitlemesi şeýle: “Eger älem içersine ýagşy-ýaman zatlaryň meýdana geljek hem-de ol ýerdäkilerden, hem-ä doğrulugyň, hemem pisatçylygyň emele gelýän gurluşunda döremedik bolsa, älemiň düzgün-nyzamy asla doly bolmazdy. Çünkü bu älemde diňe doğrulyk bar olan bolsa, bu älem däl-de, başga bir älem bolardy we häzirki gurluşyndan başga bir gurluşda bolmaly bolardy.” Ibn Roştyň pikiriçe, erbetlik hudawy eradanyň we adalatyň amala aşmagynda bir serişdedir. Gazaly «Hätzirki bolşundan has gowy, has doly we has ajaýyp zat mümkünçilik dahylynda däldir» diýip, bolup-geçýän hemme zady

bitewiligiň üstüni dolduryjy hasaplaýar. Bu çemeleşme yslam düşünjesinde «bolşundan has gowusynyň bolmagy mümkün däl» görünüşinde giňden ýaýrapdyr.

• **TASAWWUFYŇ ÇEMELEŞMESI**

Wahdeti-wujut (barlygyň birligi) düşünjesiniň öňbaşçysy Ibn Araby ýagşylyk bilen ýamanlygyň düşündirişini rahmet düşünjesi bilen kesgitleýär. Barlygy tapma, aýan bolma onuň rahmetiiniň tejellisidir. “Rahmetim barça zady gurşap alandyr” ayetyndaky rahmetdir şu. Erbetlik bolsa gowulugyň ýoklugyndan döreýär. «Adamyň edýän işi gowy ýa-da erbet tapawudy ýok, onuň nebsiniň miwesidir, emma külli nebisler ylahy nebis bilen baglanyşyklydyr” diýyär.

Söhbetimizi soňra dowam ederis.

3.

Izmir ýer titremesi jigerlerimizi paralady. Ýitiren adam pidalarymyza rahmet dileýärin. Hemmämize geçdigi bolsun.

Ýene bir gezek şayat bolduk: bizi ýer sarsgynlary däl-de, ýer sarsgynyna çydamsyz binalar öldürýär. Bular ýaly heläkçilikleri Taňra ýöñkemek ýa-da her ýer sarsgynynda bolşy ýaly gümürtik dil bilen meseläni adamlaryň hüý-häsiýetine, geýnişlerine, zyna, spirtli içgilere baglanychdyryp “Taňry jezalandyrýar” diýen ýaly wagylary etmek erbetligiň aňrybaşydyr.

Şeýle çemeleşmede gezýänlere garaň: tebigaty bilenok, tebigatyň kanunlaryny we işleyşini bilenok, fizikadan ýa-da inženerçilikden başy çykanok, ýer sarsgynlarynyň iň köp bolýan Žaponiýa ýaly ýurtlaryň ýeten üstünligini bilenok, emma hamana dini bilyärmiş, hamana Taňryny bilyärmiş.

Dine näme ýamanlyk ýeten bolsa, şular ýaly jahyllardan yetdi. “Jahyllardan ýüz öwür” aýatyny ýatladyp, üç hepdeden bäri üstünde durmaga çalysýan erbetlik problemasyna dowam edeliň.

• **HRİSTIAN TEOLOGIÝASYNDA ERBETLIK**

Dini taglymat bu dünýäniň gurat maşyn ýaly saz işleyändigini

öñe sürýär: hemme zat bolmalysy ýaly we belli bir maksada gönükdirilendir.

“Düzung-nyzam we maksat” delili teist kesgitlemeleriň iň möhüm tutarygydyr.

Hristian teologiýasynyň düýbüni tutujy hasaplanýan Awreliý Awgustiniň gipotezalary-da iki hepde öñ üstünde durlan musulman teologlaryndan üýtgeşik däldir. Ol şeýle diýýär:

“Ýagşylyk – barlygyň çowre yüzüdir, ýagny, ýagşylyk barlykda geldi-geçer zat bolup bilmez.

Barlyk – hakykat bolşy ýaly-da gowudyr we barlyk diýmäge mynasyp bolan diňe Taňry bolandygy üçin hökmäny suratda Taňry gowudyr. Erbetlik barlykda baglaşykly däldir, ýagny, hiç bir närse erbet bolman, hemme zat älemdäki hudawy garmoniniň bir parçasasydyr.”

Günbatar pelsepesiniň görnükli wekili Leýbnis teodiseýa meselesinde filosofik we teologik hakykatlaryň bir-biri bilen çapraz gelmeýändigini öñe sürýär. Leýbnisiň pikiriçe Taňry hemme zadyň iň gowusyny saýlapdyr: “Bolup biläýjek dünýäleriň iň gowusy hemme zada kadyr Taňrynyň saýasynda bilnipdir, röwüşsiz gowyny döredip bilmeginden ötri ýaradılmaga saýlanan we hemme zada güýji ýetmesi bilen emele getirilipdir” kesgitlemesi yslam dünýäsiniň görnükli wekili Ymam Gazalynyň pikiri bilen meňzeşlik berýär. Jöhit jemagaty tarapyndan aforoz edilen (çetleşdirilen) we «Etikasy» bilen tanalýan Spinozanyň gelen netijwsı bolsa Ibn Sinaňkydan tapawutly däldir, ol: «Närseler Taňry tarapyn ýaradylan terzinden we düzgüninden başga bir terzde we düzgünde ýaradylyp bilmezler” diýýär. Şonuň üçin Ibn Sina hem «eğer şeýle bolýan bolsa, başga bir älem bolardy» diýipdir.

• TEİSTLER WE OLARYŇ GARŞYDAŞLARY

Soňky dört ýazgymyň gysgaça mazmunyny aýdar bolsam, Orta asyrlardan modern zamanlara çenli teist akyldarlar erbetligiň ontologik barlygyny inkär edýärler ýa-da adalatyň we ýagşylygyň amala aşmagynda serişde hökmünde kabul edýärler.

Umumy netije şu: erbetlik meselesi Tañrynyň ýokdugyna delil bolup bilmez. Yöne Dewid Ýum muña garşy çykýar. Ateizm Ýumyň pikirlerini özlerine esas edip alýarlar we erbetlik barýerinde absolýut Tañrynyň boljagyna ynananoklar. Döwürdeş teistler bolsa bu çemeleşmäniň garşysynda erbetligiň barlygyny ykrar edýärler we meseläni erkin erada arkaly çözäge synanyşýarlar. Erbetligi erkin eradanyň we jogapkärçiliğiň çägïnde okamaga başlasak, islesegem-islemesegem ahlak zemini emele geler. Indiki hepde ahlak erbetliginiň üstünde durup geçeris.

Aýşe SUJU.

«SÖZCÜ» gazeti, 02.11.2020 ý.

Terjime eden: Guwanç MÄMILIÝEW. Filosofiýa